

21. Щупак С. Критична метода т. Сухино-Хоменка // Критика. – 1931. – №7–8. – С. 29–46.
22. Щупак С. Стиль нашої доби // За марксо-ленінську критику. – 1933. – №8. – С. 3–8.
23. Щупак С. Соціалістичний реалізм в художній літературі // За марксо-ленінську критику. – 1934. – №8. – С. 3–26.

Н.П.Русаченко

Морфологічні процеси в розвитку іменникового словотвору староукраїнської мови XVI–XVIII ст.

Традиційними аспектами морфології у словотворі є вивчення фонологічної структури дериваційних морфем і морфологічних характеристик словотворчих моделей, які визначають роль чергувань та лінійних модифікацій основ у різних словотворчих типах. "Предметом вивчення словотвірної морфології є дериватологія в динаміці, дії, коли фіксується момент сполучуваності словотворчих одиниць" [1]. Елементами морфологічного синтезу є комплексні за своєю формою і семантикою одиниці – твірна основа і дериваційний формант. Саме особливості їх взаємодії є умовою функціонування морфологічних явищ у процесах словотвору. При цьому найважливішими виявляються ті зміни голосних та приголосних у складі морфем, які знаходяться в позиції додаткової дистрибуції і формують нові різновиди мотивуючих основ у складі мотивованих. Ці процеси зумовлені історично, в основі їх лежать певні діахронічні мовні явища, за аналогією до яких формуються і сучасні новотвори.

Мотивуючі засоби не завжди семантично повністю відповідають вимогам словотвірної моделі. Фонемна структура основи не буває ідеальною, тобто такою, яка безпосередньо, без перешкод має змогу поєднуватися з дериваційним афіксом. Зазвичай словотвірний процес супроводжується різними змінами фонологічного складу морфем. Саме тому для утворення нового слова необхідно правильно оформити компоненти його словотвірної структури. Останнє неможливе без урахування закономірностей, що встановлюються під час морфологічного аналізу.

Процес сполучуваності твірної основи і дериваційного форманта проходить три етапи: підготовку твірних засобів до сполучуваності; їхнє безпосереднє з'єднання і пристосування відповідно до семантичних, граматичних, фонематичних, орфоепічних закономірностей мови; акценту-

аційне оформлення новоутвореної морфосполуки як слова [2]. Кожному етапові відповідає певна словотвірна функція морфологічних явищ. Так, усичення твірного слова та інтерфіксація твірного форманта діють на першому етапі, аглютинація та фузія забезпечують перебіг другого етапу, а наголос завершує процес сполучуваності твірних засобів [3].

Використовуючись головним чином із метою пристосування фонологічного складу поєднаних морфем, морфологічні перетворення, що відбуваються на межі твірних основ і деривативних афіксів, виконують низку завдань, а саме: 1) допомагають зрозуміти глибинні процеси словотворення, визначити специфіку моделювання в межах окремих лексикограматичних розрядів слів; 2) координують формальну сполучуваність словотвірних одиниць, перешкоджаючи накопиченню на морфемному шві приголосних, які ускладнюють вимову слів; 3) надають структурно-семантичної виразності похідним словам; 4) не допускають семантичного спустошення основи, створюючи умови для творення нового слова з новим значенням [4]; 5) маркують окремі моделі деривації, виділяючи найпродуктивніші серед них [5]; 6) підвищують валентність мотивуючих основ, слугують джерелом появи їхніх морфологічних варіантів.

Отже, досліджуючи словотвірну морфологію, треба розрізнити основу словоформи та основу слова. Основа словоформи утворюється від конкретної словоформи шляхом усичення словозмінних афіксальних морфем. Основа слова є сукупністю схожих за фонемним складом основ словоформ цього слова. Тобто основа словоформи – це один із різновидів основи слова.

Зазвичай морфологічно маркованими є ті сегменти словотвірних морфем, які безпосередньо поєднуються один з одним під час деривації. У такий спосіб кореневі морфемі зазнають модифікації у своїй фінальній частині, а для суфіксальних істотною стає фонологічна позиція зачину.

Система словотвору української мови складалася протягом віків, у ній нагромаджено утворення з часів праіндоєвропейського, праслов'янського та українського періодів. У праслов'янській і слов'янських мовах серед способів словотвору найпродуктивнішим був суфіксальний [6]. Його характеризували велика кількість суфіксальних формантів, багатство і різноманітність їхніх значень. У процесі деривації саме приєднання певного суфікса до словотвірної основи найчастіше призводить до появи морфологічних явищ. З цієї причини суфіксальний спосіб творення слів є найважливішим для розкриття причин фонологічних модифікацій морфем.

Характерною особливістю словотвору староукраїнської мови XVI–XVIII ст. була морфологічна строкатість, викликана утворенням у цей період складних суфіксів та появою нових словотвірних моделей, оскільки занепад редукованих у складі суфіксів не тільки призвів до змін їхньої структури, а й викликав видозміни мотивуючих основ.

Словотвірні моделі різних частин мови істотно відрізняються одна від одної. Це пов'язано з лексико-семантичними ознаками та засобами їхнього вираження в різних частинах мови. Тому доцільно проводити дослідження альтернацій і лінійних модифікацій основ окремо в іменному, дієслівному та прислівниковому словотворі.

Метою цієї статті є з'ясування морфонологічних процесів в іменниковому словотворі староукраїнської мови XVI–XVIII ст. Для аналізу дібрано пам'ятки, у яких, на нашу думку, найповніше відбилось тогочасне живе народне мовлення: віршовану літературу, літописну, ділові документи, приватні листи, лікарські та господарські поради; частина текстів – рукописи.

Чергування голосних в іменному словотворі не належить до продуктивних і в аналізованих текстах трапляється у процесі творення окремих слів. Найактивнішими виявляються альтернації $\langle \emptyset \sim e \rangle$, $\langle \emptyset \sim o \rangle$, які виступають у суфіксах **-очк-**, **-ечк-** під час творення здрібнілих іменників. Приклади знаходимо в текстах XVIII ст.: м^лрочки (ДН, 160), галочки (АД, 82), косточками (72), хусточку (77), ложечки (89), щипочко (ІВМ, 122 зв.), батечку (122 зв.). Зазначені альтернації зафіксовані у творенні відчислівникового іменника сотн^æ (АК, 15) за допомогою суфікса **-н-**, а також відіменного огнива (ЖС1, 552) за допомогою суфікса **-ив-**.

Поодинокими прикладами в текстах пам'яток XVIII ст. представлене чергування $\langle e \sim o \rangle$ в іменниках, утворених від дієслів за допомогою нульового суфікса – потоць (ДН, 164), отоць (АД, 87) та від прикметника за допомогою суфікса **-иц-** – че(р)ницею (ЖС1, 525 зв.).

Чергування $\langle o \sim \emptyset \rangle$ $\langle e \sim \emptyset \rangle$ маємо у відіменних утвореннях із суфіксами **-ар-** – шинкарць (ЛС, 9 зв.); **-(е)ств-** – отчества (КЗ, 199), во старчеств^ѣ (Пч.1, 33); у віддієслівних із **-ен-** – по доконченю (Вел., 265). Альтернація $\langle и \sim \emptyset \rangle$ трапляється під час творення віддієслівних іменників за допомогою різних суфіксів (позвы – ВГ, 37; названей – АД, 110; по прозванію – ПЛ, 58; посланець – АК, 175). Чергування $\langle и \sim o \rangle$ характеризує іменники, утворені від дієслова збирати (забору – ДН, 171; зборҀу – Нег., 128; сьборами – Виш., 43; зборщикомь – АК, 225). Діалектна

форма переву(з)ника (АЧ, 138) фіксує чергування голосних під час творення віддієслівного іменника, утвореного за допомогою суфікса **-ник**.

Чергування приголосних в іменному словотворі виявляють більшу активність і представлені значною кількістю фіксацій в усіх проаналізованих нами текстах.

Чергування задньоязикових приголосних **[к]**, **[х]** та горлового **[г]** із передньоязиковими ясенними **[ч]**, **[ш]** та **[ж]** виявляються типовими для тих морфологічних розрядів, де знаходимо останній приголосний похідної основи перед секундарним голосним, який входить до суфікса **-ок**: XVII ст. – лужокъ (АЧ, 135), кожушокъ (ВН, 10); XVIII ст. – дячокъ (ДН, 177), кубочок (АД, 77), денежокъ (ПЛ, 52), шажокъ (ІКД, 22 зв.), поточок (Сп. 2, 91), рочковъ (Заг., 63). Чергування **<к ~ ч>** маємо в утвореннях із суфіксом **-очк**: XVIII ст. – мірочка (ДН, 160), галочки (АД, 82), косточками (77), ложечки (85), цвѣточки (Виш., 207), хусточку (АД, 77) та ін.

Названий вид альтернації виявляє продуктивність у творенні прізвищ за допомогою специфічного для української мови суфікса **-енк**. Останній утворився від давнього суфікса **-к(о)**, який, у свою чергу, виник на базі двох зменшувально-пестливих суфіксів **-ьк(о)** та **-ък(о)**, ускладнившись суфіксальним формантом **-ен**. Первісно суфікс **-енк(о)** виконував демінутивну функцію, вказуючи на відтінок зменшеності; пізніше він набув патронімічного значення, утворюючи назви синів за родом професії, діяльності, що згодом ставали прізвищами.

Використання названого виду альтернацій залежить від жанрових особливостей проаналізованих пам'яток. Так, у текстах ділового стилю, де прізвища знаходимо частіше, альтернації **<к ~ ч>**, **<г ~ ж>** та **<х ~ ш>** представлені значно більшою кількістю прикладів, ніж у художніх та науково-популярних: XVII ст. – Попруже(н)ку (АЧ, 140), Сташученко (ВН, 153), Ложъче(н)ом (АЧ, 105), Индиче(н)ко (30), Червѣченка (215), Панченкомъ (ЛР, 84), Пакуюченъка (84); XVIII ст. – Ильченко (ДН, 165), Левченку (171), Марченко (148), Жученко (Вел., 266 зв.), Рибалченко (АК, 14 зв.), Близнюченко (15), Дяченко (16), Сердюченко (16), Тимченко (16 зв.), Савченко (85), Тонконоженко (85) та ін. В окремих прізвищах фіксуються вокалічні чергування, зокрема **<е ~ ø>**, представлене у формі Дворцовенка (АЧ, 150).

Чергування відбувається також у відіменних похідних, утворених найчастіше за допомогою суфіксів:

а) **-ник**: XVI ст. – присл(ж)ники (АО, 41), торжниковъ (КЗ, 195), поручника (Розм., 33а), должніками (Розм., 21а); XVII ст. – азбучники (Зин.,

8), грѣшников (ВХ, 109); XVIII ст. – мѣрочникъ (ДН, 160), пирожник (ІС, 184); б) **-(е)ств-**: XVII ст. – долженство (Сл., 206); XVIII ст. – друже(с)тво (Гр., 61 зв.), козачество (АК, 391); в) **-ат-**: XVI ст. – вноучатоу (АО, 45); XVIII ст. – бичати (ІКД, 224); г) **-ан-**: XVIII ст., в катаяконімах – поточане (ДН, 163), вѣтчане (УВ, 30); д) **-ищ-**: XVIII ст. – полчище (Вл., 334); ж) **-ѵ-**: XVIII ст. – батожьямъ (ДН, 174), подьячи (ІС, 184); з) **-ин-**: XVIII ст. – брюшина (ІС, 183 зв.), молочина (ІС, 184 зв.); і) **-еньк-**: XVIII ст. – собаченки (Сп.2, 12), вороженки (12 зв.), дороженьку (13 зв.).

Альтернатії **<г ~ ж>**, **<х ~ ш>** виявлені в окремих іменниках, утворених за допомогою суфіксів **-чик-** (небожчика – ВГ, 35; ВН, 149), **-к-** (пташку – ІС, 183 зв.), **-уг-** (лæшуга – ІВО, 228).

Зазначений вид чергування зафіксований також у творенні назв осіб жіночої статі за допомогою суфіксів **-к-** та **-их-**: XVI ст. – єдиначка (ЖС1, 9); XVII ст. – Горькавчиха (АЧ, 75), Ясчиха (ЛР, 88) (хоча фіксується паралельна форма Ясчиха – ЛР, 88).

Тексти пам'яток фіксують чергування **<г ~ ж>**, **<к ~ ч>**, **<х ~ ш>** в іменниках, що виражають абстрактні поняття, мотивуються дієслівними основами на приголосний та **-и-**, утворюються за допомогою **-ен-**, **-енств-**, що виділилися внаслідок перерозкладу пасивних дієприкметників на **-н** [61, с. 103]: XVI ст. – приречення (ВГ, 34); XVII ст. – стереження (Лек. Б, 12), зпоречен(ъ)æ (ЖС1, 522); непослушенство (ВН, 154); XVIII ст. – реченіє (АД, 79), попеченіє (УВ, 33), в(ъ)споможениæ (АК, 254), изнеможения (Гр., 59); послушенства (ДН, 158), погрешеніє (ІС, 182). Зазначені альтернатії зафіксовані в окремих віддієслівних іменниках, які утворилися за допомогою нульового суфікса (на сѣчь – ІКД, 198 зв.) та **-н-** (пашню – ЛР, 80).

Одиничними прикладами фіксуються альтернатії **<г ~ ж>** і **<к ~ ч>** під час творення відприслівникового іменника – множество (Сл., 214) та відприкметникових – величества (ДН, 146), убожества (ДН, 164) за допомогою суфікса **-(е)ств-**.

Чергування **<к ~ ц'>** разом із суфіксом **-ниц(я)**, **-иц(я)** використовується для творення назв осіб жіночої статі: XVI ст. – мѣдлиць (ПЄ, 152 зв.); XVIII ст. – великомчница (ЖС1, 9 зв.), вл(д)чице (Сп. 2, 30), каверзницѣ (ІВ, 122 зв.).

Чергування **<г ~ з>** представлене у старих формах слів у текстах пам'яток XVI та XVII ст. під час творення іменника мнозства (Нег., 129) від прислівника *много* та убозьство (ЛР, 84) від прикметника *убогий*.

Альтернація передньоязикового зубного [ц] із передньоязиковим ясенним [ч] не виявляє активності у словотворі іменників і зафіксована у текстах пам'яток XVII–XVIII ст. у декількох дериватах, утворених за допомогою суфіксів -ар-, -(е)ств-, -ен-: овъчар (ЛР, 79), отчества (КЗ, 199), по доконченю (Вел., 265), во старчествѣ (Пч. 1, 33).

Альтернації передньоязикових зубних, зімкнено-проривних [д], [д'], [т], [т'] із передньоязиковими ясенними [ч] та [ж] виявляють активність тільки у процесі віддієслівного словотвору. Іменники утворюються від дієслівних основ на -и за допомогою суфікса -ен-: XVI ст. – нарощення (ВГ, 63), згромаже(н)ѣ (Нег., 132); страчене(м) (АО, 48), о(д)плачене(м) (51); XVII ст. – о(т)хоженѣ (ЖС1, 373 зв.), нарощення (ВН, 151), суженем (151), прирощене(ц) (АЧ, 22), загорожен(ь)е (Лек. Б, 40); невіста(т)чен(ъ)е (АК, 178), незаплаченю (ВН, 151), посвѣчен(ъ)е (ЖС1, 373 зв.); XVIII ст. – утраченіє (АД, 87), страченъя (КЗ, 44), гаченню (ПЛ, 46), помраченію (АД, 265 зв.), позолоченіє (Гр., 61), насыченю (Виш., 420).

Названий вид трапляється під час творення іменника мачехою (АО, 55) від іменника *мати* та прізвища Кудлаченку (АЧ, 128) від прикметника *кудлатий*.

Продуктивними у віддієслівному словотворі за допомогою суфікса -ен- виявляються чергування передньоязикових зубних [з], [з'], [с], [с'] із передньоязиковими ясенними [ж] та [ш]. Численні приклади маємо в текстах усіх періодів та жанрів: XVI ст. – примушеня (ВГ, 29), прошенемъ (ВГ, 30); XVII ст. – обвоженемъ (ВН, 148); ношеніє (ЖС1, 3 зв.), примушенѣ (АЧ, 122), прошеніє (АЧ, 295), вымышленъе (Бер., 21); XVIII ст. – мороження (АД, 87); доношенію (ДН, 158), прошенѣя (172), укушенѣя (АД, 87), ўмишленіє (Вел., 405), превозношеніє (НЛ, 92), напрошеніє (ЛС, 9), украшенія (АД, 87).

Чергування <з' ~ ж> зафіксоване в текстах в особових утвореннях від іменника *князь*: княжьна (ВН, 159), княжича (150), княжать (151).

Альтернації передньоязикових [д], [т], [с], [н], [р], [л] із парними м'якими у словотворі іменників використовуються зрідка, особливо в контрольних текстах для підрахунків. Проте інші пам'ятки XVI–XVIII ст. фіксують поодинокі приклади, що є переважно відіменними утвореннями. Чергування знаходимо у творенні назв осіб за місцем проживання, походженням, сферою діяльності за допомогою суфіксів -ян- та -яр-: XVII – XVIII ст. – селян (ВН, 148), стѣверѣне (УВ, 28), мирѣнь (Заг., 61 зв.), школярахъ (КЗ, 192). Названий вид фіксується в окремих утвореннях: генералітет (ПЛ, 58), братіє (КЗ, 197), беззаконіям (40). Альтернації засвідчені під час творення відприкметникових іменників: веселіє (Сл.,

217), достовіріє (ДН, 149). Сфера дії названого виду чергування охоплює і віддієслівний словотвір. Тексти всіх проаналізованих пам'яток засвідчують <д ~ д'> у творенні іменника судя (ВГ, 37; ЖС1, 528; ЛР, 83; ДН, 149) від дієслова *судити*. Альтернативі твердих та парних м'яких фонем засвідчені в іменниках пис(ь)ма (Нег, 131), спасенія (Вел., 301), позволенія (ВГ, 30), грѣхопаденія (КЗ, 41), породженія (189), утворених від дієслів за допомогою суфікса **-ен-** та усичення кінцевого сегмента дієслівної основи.

Чергування м'яких [н'], [т'], [д'] із твердими [н], [т], [д] малопродуктивне. Воно представлено похідними іменниками з суфіксами: а) **-ник-**: XVII ст. – пусты(н)никъ (ЖС, 373 зв.), челѣдник (ВН, 148), (ДН, 160); б) **-к-**: польчвертки (АЧ, 154); в) **-ост-**: XVIII ст. – лѣност (КЗ, 191); г) **-ик-**: коники (КЗ, 190); д) **-ин-**: дитина (АД, 89).

Тексти XVII–XVIII ст. засвідчують чергування <т ~ шч> і <д ~ дж>, які виникли під впливом церковнослов'янської мови. Відповідні лексеми переважають у книжному стилі, оскільки для них характерне абстрактніше, "високе" значення [7]. Форми з цими альтернативами утворюються від мотивуючої основи дієслів док. та недок. видів за допомогою суфікса **-ен-**: XVII ст. – недопущене (ВН, 156), ѡкрещеніє (Сл., 214), ко ѡ(т)мщенію (213 зв.), прелщеніє (203 зв.); XVIII ст. – извѣщенія (КЗ, 199), крещенія (40), прощенія (18 зв.), причащеня (43), поглощеніє (Вел., 405), обогащенія (Гр., 64 зв.), очищенію (Виш., 43), хожденія (КЗ, 197), породженія (АД, 82), рожденія (КЗ, 197).

У віддієслівному іменнику прирощене(ц) (АЧ, 122), утвореному за допомогою префіксально-суфіксального способу, представлена альтернатива <д ~ ж>.

Чергування <ск ~ шч> виявлене під час творення окремих іменників за допомогою суфіксів: а) **-ик-**: XVIII ст. – розищики (ДН, 165); б) **-ан-**: пишаніє (АД, 105 зв.); в) **-ин-**: вощинамы (Заг., 55).

Під час творення віддієслівних іменників за допомогою суфікса **-ен-** тексти пам'яток XVIII ст. фіксують форми із чергуваннями губних [б], [п], [в] зі сполуками [бл], [пл], [вл]: XVI ст. – наставленію (Сл., 201), обновленіє (206 зв.); XVIII ст. – утрапленіє (КЗ, 44), потопленіє (Заг., 70), згубленія (КЗ, 44), вигубленю (Вел., 405), ѡзлобленіє (МБ, 362), усиновленіє (ПЛ, 45), исправленіє (Вел., 265 зв.); поступленіє (ДН, 160), правленіє (ПЛ, 88); направленіє (Вел., 286 зв.), постановленю (300 зв.) та ін.

Проте зрідка тексти пам'яток фіксують у зазначених позиціях форми без згаданого чергування: XVI ст. – купеня (Розм., 5), мовеню (31а); XVII ст. – злупеню (ВН, 161); XVIII ст. – установеня, робеня (АД, 102 зв.), утрапеня (ФП, 155). Ці форми вказують на вплив українських південно-західних говорів на писемно-літературну мову зазначеної доби.

У творенні іменників трапляються лінійні модифікації основ. Найактивнішими виступають усічення та нарощення. Відсікаються, як правило, голосні звуки або сполуки "голосний + приголосний".

Усічення **а** зафіксоване під час творення віддієслівних іменників за допомогою суфіксів:

а) **-а-**: XVI ст. – ут^аха (Розм., 65а), выпис (ВГ, 39), запис (33), наклад (35), переказ (29), печати (29), подписанием (35), позвы (37) та ін.; XVII ст. – запис (ВН, 151), побору (156), пострелов (149), утиск(ъ) (АЧ, 298), вереск (ЖС1, 9), выкладах (ЛР, 89), оповѣдъ (76), намови (80) та ін.; XVIII ст. – заемѣ (ДН, 172), крикъ (147), нападами (175), приказу (148), розиск (173), слухъ (АД, 84), плачемъ (КЗ, 44) та ін;

б) **-ецъ-**: XVI ст. – поборцы (ВГ, 39), стрелцов (Нег., 139); XVII ст. – віршописецъ (КЗ, 184), марнотравцею (184), наступцовъ (44), лѣтописци (УВ, 27);

в) **-ник-**: XVI ст. – прися(ж)ники (АО, 45), чителнику (Розм., 2); XVIII ст. – клеветникъ (КЗ, 45), наемниках (186), заступникъ (УВ, 29 зв.);

г) **-ень-**: XVII ст. – разорвене (ВН, 155); XVIII ст. – грѣхопаденія (КЗ, 41), извѣщенія (199), породженія (189), причащенъя (199), преміненъя (42), породженія (АД, 82), вязене (ДН, 158), наущенію (176), розсуждение (172);

д) **-(ен)ств-**: XVII ст. – непослушенство (ВН, 154); XVIII ст. – послушенство (КЗ, 191; ДН, 158);

ж) **-к-**: XVIII ст. – затівками (ДН, 165), подсипкою (161), по записцѣ (АК, 63), зъ похлебки (НіП, 24), присилку (Гр., 60 зв.).

Усічення **и** зафіксовано під час приєднання до мотивуючої основи дієслова таких суфіксів:

а) **-а-**: XVI ст. – вымову (Розм., 3), розбою (37а), оборонъ (ВГ, 29), платы (36), шкоды (34), розмысломъ (28), тлумача (Розм., 2а); XVII ст. – за плату (ВХ, 546), позв (ВН, 150), рыболов (153), в провалю (АЧ, 122), учинок (ВН, 160), примусу (АЧ, 241), росправе (ВН, 151) тощо; XVIII ст. – переходу (ДН, 174), обиди (164), заходу (174), вози (159), разговор (173), сторож (149), уразу (АД, 83), приход (КЗ, 40), хвалу (196) та ін.; б) **-ен-**: XVI ст. – о заплаченю (Розм., 70), дозволене (ВГ, 32), погорене (38), примушеня (28), умоцънення (31), згромаже(н)æ (Нег., 132), наложеня (Розм., 8) страчене(м) (АО, 48) та ін.; XVII ст. – обвоженем (ВН, 148), збуренъю (161), пополнене (160), положене (155), спалене (159), поволане (ЛР, 80), позъволеня (87); XVIII ст. – веленію (ДН, 176), въдсунення (176), поселень (164), раззорение (164), разсмотрения (173), запаленю (148) та ін.

Особливо багато аналогічних прикладів у художніх та науково-популярних текстах: бубненіє (АД, 85), видоення (89), гоення (78), дзвоненіє (85), затверденіє (87), затлумене (87), мороження (87), нарушеніє

(87), опаленіє (86), порушеня (82), укушеня (87), подивенъях (КЗ, 188), згублене (44), зрозуменя (109), извъщенія (199), конченя (41), крещенія (40), строенія (186), хожденія (197), сотворенія (91) та ін.; в) **-енств-(-инств-)**: XVIII ст. – безчинства (КЗ, 107), окруженство (197), послушенство (191); г) **-б-**: XVI ст. – личбы (ВГ, 35; ЖС1, 529 зв.), прозбою (ВГ, 31); XVIII ст. – грозъбою (КЗ, 44), службахъ (186); д) **-ник-, -ець-**: XVII ст. – прирощене(ц) (АЧ, 22), купъци (ЛР, 78), злочинци (88); XVIII ст. – творца (КЗ, 188); ж) **-ость-**: XVI ст. – склонность (ВГ, 33); з) **-к-**: XVII ст. – ворожъку (ЛР, 81; ДН, 160), похвалки (ЛР, 88); к) **-ок-**: XVIII ст. – остатокъ (АД, 107 зв.), выродкы (Вел., 301).

Усічення **и** відбувається і під час творення складних слів: Водоносова (ЛР, 79), Вовкодава (ДН, 160).

Крім вищезгаданих продуктивних усічень, у процесі творення іменників маємо й такі, які в текстах пам'яток представлені меншою кількістю прикладів, серед них:

1) усічення **ува, ова** під час творення віддієслівних іменників за допомогою суфіксів **-ан-, -о-, -ар-**: XVI ст. – выхованя (ВГ, 29), торъгоу (АО, 44), XVII ст. – торгахъ (ЛР, 88), арендара (ВН, 152; ЛР, 86); XVIII ст. – присутствіи (ДН, 177);

2) усічення **ок, к** у творенні іменника потомства (ВГ, 34) від *потомок* за допомогою суфікса **-ств-** та відприкметникових іменників крепость (ВХ, 109), висот (КЗ, 195) за допомогою суфіксів **-ость-** та **-от-**;

3) усічення **н** під час творення іменника войско (ВН, 161; ЛР, 83) та відприкметникового іменника достовѣріє (ДН, 149), смиреніє (Сл., 203 зв.);

4) усічення **с** у віддієслівних іменниках покраденю (ЛР, 80), святокрадцях (ДН, 160);

5) усічення **у, ну** у творенні іменників від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-енн-** та **-о-**: XVII ст. – згиненне (ЛР, 76), окрик (77), притисненем (87), витаєгненем (АК, 59); XVIII ст. – помяненіє (АД, 78);

6) усічення **ш** у творенні за допомогою суфікса **-ств-** іменника товариство (АК, 14);

7) усічення **а** – у віддієслівному іменнику злодѣйства (АК, 175), поливкѹ (Розм, 11).

Нарощення у словотворі іменників представлене невеликою кількістю прикладів. Під час творення окремих віддієслівних (можливо, і відіменних) іменників за допомогою суфіксів **-ец-, -ость-, -ник-, -ств-** у текстах різних періодів зафіксовані такі види аугментації: а) нарощення **в**: шве(ц) (АО, 53); б) нарощення **н**: живности (Нег, 16); в) нарощення **л**: свѣтилники (ВХ, 545 зв.); г) нарощення **ј**: убийствѣ (ДН, 173).

У відіменних утвореннях тексти пам'яток фіксують такі приклади нарощення: а) **е**: супружество (ПЛ, 45), отчества (КЗ, 199), козачество (АК, 391), старчество (Пч.1, 33); б) **ов**: полковника (ЛР, 82); г) **ат**: плугатар (ВН, 153).

Накладання у проаналізованих пам'ятках характеризує тільки віддієслівні утворення. До найпродуктивніших типів належить взаємонакладання кінцевого голосного **а** дієслівної основи та початкового сегмента суфікса **-ан-** у творенні абстрактних іменників зі значенням опредмеченої дії: XVI ст. – подяковане (Розм., 24), уживане (2), указане (26а), розмовляня (4а), продаваня (25); XVII ст. – держане (ВН, 154), зезнане (152), выслуханю (ЛР, 85), во шацованю (83), заживаню (85), зознаня (89), отданю (83), отправованя (87), подкопованя (80), уписаня (89), покаяніє (Сл., 205 зв.); XVIII ст. – вичитаню (ДН, 164), гуляню (Пч.1, 181 зв.), зруйнованю (ДН, 147), именованіє (171), помирковане (163), росказаню (174); разгибаніи (КЗ, 191), справляня (187); заживання (АД, 84), зданя (82), зерваня (79), зопсованя (88), огляданя (87), одлежанія (87), пищаніє (85), прикладання (87), уживаня (76), шмарованя (78).

У похідних іменниках зі словотвірним значенням узагальненої ознаки зафіксовані паралельні форми з накладанням кінцевого приголосного основи (-г) та суфікса **-ств-**, що супроводжується чергуванням **<г ~ з>** (звитаєзтво – ЖС1, 551) та відсутністю згаданої лінійної модифікації (убозъство – ЛР, 84).

Накладання має місце і в процесі творення іменників від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-ар-**, **-ач-**, що характеризують назви осіб за сферою дії: XVI ст. – писар (ВР, 33; ЛР, 79; ВН, 153); XVII ст. – слухачь (Лек. Б, 21); XVIII ст. – плескачь (ДН, 176).

У підсумку констатуємо, що серед морфонологічних процесів у словотворі іменників найактивнішими виступають консонантні чергування, вокалічні характеризують окремі форми, а серед лінійних модифікацій основ найпродуктивнішим виступає усичення. Найчастіше альтернації голосних та приголосних супроводжують відіменні та віддієслівні утворення; при утворенні відприкметникових та відчислівникових форм вони трапляються зрідка. Лінійні модифікації основ супроводжують переважно утворення віддієслівних іменників.

Література

1. Кравченко М.В. Словообразовательная морфонология украинского языка: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.01 / Ин-т языковедения им. А.А.Потебни. – К., 1990. – С. 30.
2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – С. 182, 107.

3. Антипов А.Г. Алломорфное варьирование суффикса в словообразовательном типе (на материале русских говоров). – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2001. – С. 188.

4. Там само.

5. Там само.

6. Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 16–25, 235–245.

7. Бекасова Е.Н. Статус чередований (т'-щ) и (д'-дж) в системе форм русского глагола // Русский глагол в сопоставительном освещении. – Самарканд: Изд-во Самарк. гос. ун-та, 1987. – С. 98.

Джерела

АД – Лікарський порадник "Аптека домова" за зб-кою 1760–1780 рр.; **АО** – Акти села Одрехови; **АЧ** – Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, XVII–XVIII ст.; **Бер.** – "Лексикон словенороський" Памва Беринди; **ВГ** – Волинські грамоти XVI ст.; **Вел.** – "Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками" (1720) С.Величка; **ВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини; **Виш.** – Вишенский И. Сочинения; **ВХ** – "Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ" А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р.; **Гр.** – Літопис Г.Грабянки, список II пол. XVIII ст.; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.; **ЖС1** – Книга житій святих, XVIII ст.; **Зин.** – Вірші, народні прислів'я та приказки Кл.Зиновієва, кін. XVII – поч. XVIII ст.; **ІВМ** – Інтермедії до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою 1760–1780 рр.; **ІКД** – Інтермедії до драми М.Довгалевського "Комическое дѣйствіє на Рождество Христово", 1736 р.; **ІС** – Інтермедії до драми "Стефанотокось", I пол. XVIII ст.; **ЛР** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів; **ЛС** – "Кнѣга, глаголемая Листовня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р.; **Нег.** – Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р.; **НЛ** – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, XVIII ст.; **ПЄ** – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.; **ПЛ** – Приватні листи XVIII ст.; **Пч. 1** – "Пчела", 1739 р.; **Розм.** – Розмова (близько 1575 р.); **Сл.** – Ораторські "Слова" Ф.Прокоповича та ін., I пол. XVIII ст.; **Сп. 2** – Співаник, I пол. XVIII ст.; **Ув** – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть XVIII ст.; **ФП** – Зб-ка повістей, легенд, повчань та ін. Пилипа Федоровича, 1693.